Wacha Balázs

Brassai előtt, Brassai után

1900-ban Molecz Béla – szórendi munkáját bevezetve – röviden összefoglalta a szórend kutatásának addigi történetét. Így írt: »Az lesz... célunk..., hogy szórendünk természetét megismerjük...– Megkísértjük a történeti módszer alkalmazásával megfejtetni azon nehéz kérdéseket, melyek a magyar nyelv szórendjéhez fűződnek... eddigelé kevés gondot fordítottak e téren a történeti fejlődés vizsgálatára. Az újabb magyar nyelv szórendjével is csak azóta foglalkoznak behatóbban, mióta Fogarasi János „Ενρηκα” címmel közzétette fölfedezését, hogy a „hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban levő ige”, s egyszersmind bőven ki is fejtette ezt a törvényt, melyet már előtte is sejtettek sokan, de nem jutottak még világos tudatára annak, hogy mily szoros összefüggésben van a magyar *hangsúly* a magyar *szórenddel*.

De figyelemre méltók az öt megelőző nyelvészek megfigyelései is, kik bár eleget tévedtek, de sok dolgot helyesen is jegyeztek meg. ... Fogarasi írt egy külön értekezést is a magyar hangsúlyról: *Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben. (Új bekezdés). Utána különösen Brassai Sámuel foglalkozott sokat a szórend kérdéseivel. Ide vonatkozó nagyobb munkái: „A magyar mondat”, „A mondat dualizmusa” 1885. Szórend és accentus, 1888.*

Meg kell még említenünk a szórenddel foglalkozó munkák között a Vadnay Lajosét: a magyaros szórendről, 1867. és Joannovics György „Szórendi tanulmányok” című két füzetét, 1887. (Új bekezdés). Tudományos folyóirataink között különösen a Magyar Nyelvőr foglalkozott a magyar szórend vizsgálatával (1872 óta)... különösen ki kell emelnem Joannovics György (1872., 1884., 1889.) Arany János (1873 és Hátrh. Ir. II.) és Kicska Emil értékezéseit... « Molecz a fentiek (1900, 6) után kiemeli még Balassa Józsefnek és Simonyi Zsigmondnak a hangsúllyal és a szórenddel foglalkozó tanulmányait.

Molecz idézett bevezetője, úgy vélem, jól érzékelteti Brassainak a szórendi kutatásokban játszott szerepét. A magam áttekintésszerű fejtegetésében, alább, a már többé-kevésbé közkeletű ismeretekben, az idézett szakirodalmon s kollégáimnak 1997-ben Kolozsvárott elhangzott előadásain, mindenekelőtt Elekfi Lászlóén (1997), Haader Leáén (1997) kívül tekintettel vagyok Cseresnyés Márk, Kalina Erzsébet, Kovács Zsuzsanna, Marton Ágota Flóra, Tóth László hallgatóimnak 1976-ban elhangzott szemináriumi kérdéseire – válaszaikra, beszámolóikra. Céлом, hogy 1. tisztelettel megemlékezzem Brassai Sámuelről; 2. hozzájáruljak a szórendkutatás történetének ismeretéhez; 3. felidézzem a különféle kutatások kapcsolódási pontjait; 4. Az alkalmat megragadva rámutassak egy-két le nem zárt szórendi kérdésre.

Brassai Sámuel (1797 vagy 1800–1897) kiemelkedik a magyar nyelvtudomány és nyelvi tudatosság történetében azzal, hogy bár – azt mondják –, 1997-ben kétszáz éve van, hogy megszületett, s kétségtől elmúlt száz esztendeje annak, hogy meghalt, témái ma a tudomány érdeklődésének homlokterében állnak. Fogalmai újabb fogalmainknak részint megfelelő, részint előzményei.

Brassai korán, sokat és szenvedélyesen foglalkozott a m o n d a t t a n n a l (I. Kocsis Lénárd 1902, Elekfi. 1950/1951a, 1951b, É. Kiss 1981), a mondatton belül s z ó r e n d i, s o r r e n d i k é r d é s e k k e l: (I. pl. Joannovics 1887, II. Rész, I. fejezet: 3-21; Molecz 1900, 6, Kenesei István 1989, 106-9); a mondat dualizmusát fejtegetve lényegében (ha szabad későbbi keletű szakkifejezéseket használni) a mondat a k t u á l i s t a g o l á s á n a k alapeseteivel.

Az ige r ől sz olva az ige k t ő k használatának az idő r e s a t ő r t é n é s m i n ő s é g é r e (l. Szabó 1960) való hatását magyarázta olvasóinak (vö. pl. Hunfalvy 1862, 15 §: 474-5. 1.; Budenz, 1866, 7, 15; Elekfi 1951b, 405; É. Kiss 1981, 100, ill. Pl. Simonyi Ung. 259, Bujnák 1928; Klemm 254-60, 625-6, J. Soltész 1959, Szabó Zoltán 1960, 79; 1967, 7-8; Jakab 1976, 1982; Krékits 1977, Máta 1989: 154 Bárczi 1963: 65-6, 281-2, 385, 386; Bihari-Tyihonov 1968, Vörös 1971, 76-7; Drahos 1977, Pete 1983, 141; 1994, 240; Szili 1994, Ladányi 1994-5, 48-50, Fazakas 1996:I., 38). Tudott Brassai a *felé* névutónak az imperfektíváló szerepéről (vö. Simonyi 1894, 132; Sebestyén 1956). A köz ismeri Brassainak a nyelvoktatásra vonatkozó gondolatait és eredetiségét is (l. pl. Szerdahelyi 1980, 94).

A jelzők, melyek (Brassai értette tág valójukban, I. Brassai 1870, 8, 45-6, vö. Kocsis Lénárd 1902, 63-7, Kalmár Elek 1904, 148-9, Elekfi László 1950, 358, ill. 1997) a mondatot, mondhatnánk, ige szintje alatt szerteszt bővítgetik, a m o n d a t s z i n t e z őd é s é n e k (vö. Deme 1971, 52-58) fogalmát vetítik előre.

Az ige k t ő k r ől és az ige képzés egy területéről Brassai állásfoglalásait Elekfi László így foglalja össze: „Igen korán felismerte a magyar ige k t ő k perfektíváló természetét, és ezzel egyszersmind azt is, hogy a magyar ige k perfektív, pillanatnyi történetet jelentő csoportja a jelen idejű alakban jövőt jelöl. „Ha a jelen ige *elébe* ezen szócskákat: *meg, el, fel, le,* sat. tesszük, azzal a jelen ige legott jövővé válik, ha csak a környületek *legvilágosabban ellene nem mondanak...*” (Okszerü Vezér I. K.⁵ 175). Később (AÉ. III, 64, 77, 252-3, 340-71) kifejti, hogy a cselekvés befejezettségének jelölésére elsősorban két ige k t ő szolgál: *meg* és *el*. Ezek közül a *meg*-nek ez az egyetlen szerepe, irányt soha sem jelöl. Kifogásolja az igeidőknek azt a latin filológusoktól származó rendszerezését, mely szerint minden jelen, múlt, és jövő idejű ige lehet folyamatos, befejezett és beálló történetű. e kilences felosztást mesterkéltnek tartja, és inkább azt vallja, hogy az ige törzsek jelentéséből és a mondatbeli körülményekből folyik az igealak tartós, illetőleg pillanatnyi (bevégzést vagy elkezdést kifejező) jelentése (AÉ. III, 80, 92-3, 122-3, EphK. XXI, 504-5). Elekfi új bekezdésben ismerteti tovább Brassai nézeteit: „Foglalkozik az ige k gyakorító, mozzanatos stb. változataival. Érdekes megfigyelése, hogy az *álldogál, ütöget*, típusú ige k nem a gyakori, huzamos cselekvést fejezik ki, hanem a cselekvés elaprózottságát, kicsinylését, sőt becézését. Ezért ajánlja a *kicsinyító ige* elnevezését (AÉ. III, 24). Itt is, mint általában, ügyel arra, hogy a választott műkifejezés valóban fedje azt a fogalmat, amelyre alkalmazza” (Elekfi, 1950, 358; vö. Fabó 1978).

Brassai persze sok minden mással is foglalkozott a nyelven belül és kívül (l. Fitz 1912). Eredetiségének Brassai maga is tudatában volt. Bár tekintélye már életében is egyre nőtt, mindig volt vita körülötte. Budenz például Brassai több felfedezését hibásnak vagy jelentéktelennek minősítette. Budenz (1864, 95-6; 1866) szerint Brassai alaptalanul lát lényegi különbséget a magyar ige k t ő k és az indoeurópai (árja) prefixumok között, s túlzás Brassainak az a véleménye is, hogy az ige k t ő k futurumot, tettleges jövőt (1864. 95), tempust (1866, 7) fejez ki. Simonyi a Magyar Nyelvőrben (1897) Brassai halálát is úgy adja hírül, hogy a dicséretetek után több túlzásáért megrója. – a halott kritikáját Simonyi lábjegyzetben is kiegészíti, mondván Brassairól a következőket: „más efféle következtetlenségeket is többször kimutattunk nála. Ilyen ellentmondások vannak a helyesírási indítványom ellen irányzott levelében, mely most jelent meg a B(udapesti) Szemlében. Velem szemben kiemeli, hogy »ország dolga az írásmód általában sehol sem volt, csak nálunk tették úgyszólván codificatio tárgyává«, s ezt nem helyesli. Pedig én is azt vitattam, hogy a helyesírásnak, mint az irodalmi nyelv szokásnak általában, szabadabb folyást kell engedni s nem kell azt hinni, hogy az akadémiái szabályokkal megköthetjük.” (Hat-hét sorral lejjebb:) „... tévedett abban a hitben, hogy...” – mondja az utolsó bekezdésben – „s nem volt tudomása...” – kezdi utolsó Brassairól sz oló mondat egységét Simonyi. Simonyi szerint, Brassai eltúlozta a logika érvényesít-

hetőségét, s nem volt tudomása Brassainak Simonyi szerint „az újabb nyelvészetnek arról a vívmányáról, hogy a kivételnek is jelentős lélektani okai vannak” (i.m. 358 1).

Ha ma élne, Brassai talán egyöntetű elismertségnek örvendene, s tán örülne is elismertségének. Lehetséges azonban az is, hogy ma ugyanúgy viták keresztútjában állna, mint a maga korában – ha másért nem, azért, mert előbb ellenszenvvel, majd csökkenő tartózkodással fogadta a finnugor rokonságról szóló tanítást. Nem tudom, védené-e álláspontját, amely szerint a mondatnak rendszerint egy fő hangsúlya és esetenként több másodlagos hangsúlya van (l. Brassai 1888), vagy elismerné (vö. Barna Fedinánd, 1875, 43; Varga László, 1987-8; É. Kiss Katalin 1987, 8), hogy ez bizony a mondatoknak csak egy részét jellemzi; esetleg kétségbe vonná a megkülönböztetés jelentőségét, mondván, hogy hiszen több hangsúly lehetőségét azért ő is nyilván tartja.

Lehet, hogy Brassai az őt most dicsérőket, joggal vagy anélkül, lendületesen bírálná (vö. Haader 1997). Brassai munkájának eredményei mindamellett, vagy éppen a Brassai-féle vitaszellem folyományaképpen élnek és fejlődnek, különösen, azóta, hogy Molecz Béla (1900, 6), Balogh Péter (1888, 393), Kocsis Lénárd (1902), Gál Kelemen (1927), Elekfi László (1950/1951a, 1951b, 1964, 1986), Huszár Ágnes (1979), É. Kiss Katalin (1981; 1983, 7-9, 101; 1987, 17, 36, 90), Horváth Katalin (1983, 7), Balázs János (1985ab, 206), Klaudy Kinga (1987, 24-5), Ruzsa Imre (1989, 583) és mások a maguk kora, nemzedéke, közönsége számára Brassait mintegy újra felfedezték, elismerték, illetve tanítását továbbfejlesztették (l. Haader Lea 1997, Berrár állásfoglalásairól).

Brassait a nyelvészek körén kívül is népszerűsítik mind a helyi, ill. unitárius közösségekben, mind pedig a legszélesebb nyilvánosság körében (l. Boros 1899, Fitz 1911, 1912, Kőváry 1897).

Élénk Brassai mondatra vonatkozó állításainak utóélete. Különösen sokat emlegetik Brassai Sámuel (Juhász József csehből fordított kifejezésével a ma aktuális tagolásnak, ill. A mondat aktuális tagolásának, aktuális mondattagolásnak (*aktuální členění věty*) nevezett jelenség vizsgálatában (l. Elekfi 1951, Berrár, vö. Haader 1977). Az aktuális tagolás kérdése természetszerűleg összefügg a szórendi kérdésekkel (l. pl. Deme 1959, Dezső 1969, Gergely 1995, É. Kiss 1992, 79-115), ill. A különféleképpen értett (logikai, nyelvi, pragmatikus, objektív, szubjektív) előfeltevések kérdéskörével (l. pl. Kiefer 1983, Bánréti 1983).

É. Kiss Katalin 1983-ban így foglalta össze Brassainak a magyar mondatról alkotott véleményét – egyúttal tömören bemutatva Brassai nézeteinek s szóhasználatának változásait is: „A mondat egyetemes jegyeit kutatva Brassai arra a megállapításra jutott, hogy a mondat univerzálisan nem az alany s az állítmány dualizmusára épül, hanem csak egyetlen »tartó és fordulásarka van« az ige; az alany, helyesebben a nominativus csupán egy az ige bővítményei, Brassai terminológiájával élve, határozói közül. Brassai felfogásában tehát az esetgrammatika elképzeléseihez hasonlóan a mondat univerzális, elvont belső szerkezete igéből és az igének alárendelt különféle, egymással mellérendelő viszonyban levő bővítményekből áll. [l. Brassai 1861, 332, vö. pl. Kalmár 1904, 15 1]. Ezen elvont mondat szerkezet elemei a beszédben a közlő szándékainak és az adott nyelv specifikus sajátságainak megfelelően egy egyetemesnek látszó kommunikatív szerkezet alapvonalai mentén rendeződnek el. A bizonyos nyugateurópai nyelvekre jellemző alany-állítmány tagolódás tulajdonképpen e kommunikatív szerkezet sajátos megnyilvánulása, mely egy olyan nyelvspecifikus kikötés eredményeképpen jön létre, miszerint a kommunikatív szerkezet első eleme (többnyire) a nominativus kell hogy legyen.

A közlés lélektani folyamatát tükröző kommunikatív mondat szerkezetnek a kötött és a szabad szórendű nyelvekben egyaránt megfigyelhető, invariáns lényege a következő: a mondat egy vagy több már ismert, tudott eszmét tartalmazó ige határozóval kezdődik, melyek »a mondat

értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre késztetők, a halló szellemi működését a szólóval összekapcsolják» (Brassai 1860, 341). Ezt a fajta mondatkezdő részt Brassai a téma 1852-es kifejtésében a szokásostól eltérő értelemben vett alanynak, a *magyar mondat* című tanulmányában (1860, 1863-65) *inchoativum*-nak, Laelius című könyvecskéjében (1874) *bévezető*-nek, a *mondat dualizmusa* című értekezésében (1885) *előkészítő rész*-nek nevezi. A mondatnak az inchoativumot követő, az igét magába foglaló, második része az *állítmány* (1852-3) vagy *zöm* (1860, 1863-5) vagy *mondandó* (1874) vagy *tüzetes rész* (1885). e második szerkezeti egység célja »oly cselekmények vagy a cselekmény oly körülményének közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló előtt nincs tudva« (1874, 72). Az új eszmén vagy eszméken túl azok a tudott eszmék is a zömbe kerülnek, melyeket nem tartottunk szükségesnek előkészítőül kiemelni» (É. Kiss Katalin 1983., 7, 8).

A kérdés számontartása végett megjegyzem, hogy Brassai feltehetőleg még nem gondolta, hogy vannak szemantikai mélyszerkezeti esetek és felszíni esetek – ezt a véleményt nyilván nem is tulajdonította neki senki. A fillmore-i esetkeret viszont valóban a Brassaiéhoz közel álló elképzelést mutat. Emellett Horváth Katalin (1983, 7) is joggal rokonítja Brassai igeközpontú mondat szemléletét Tesnière valenciaelméletével. Brassaitól itt Az *Uxor amans flentem flenscrius ipsa tenebat Imbre per indignas usque cadente genas* (Tristium L.I. Eleg. 3) mondat háromféle ábrázolása (1873, 7-8) közül csak az egyiket idézem:

Fillmore ezt mondja: „A mondat alapstruktúráját tekintve egy igéből és egy vagy több főnévi csoportból áll, mely utóbbiak mindegyikét egy-egy esetviszony kapcsolja az igéhez” (Fillmore 1968: Rot-Siptár 1977, 86).

Az igeközpontúságot (l. Brassai 1860, 332, vö. Kalmár 1914, 15) mint alapelvet tekintve Brassainak és Fillmore-nak számos ismert vagy ismeretlen elődje és utódja lehet. Mindenesetre, Aratyunova (1972-3/1986: 203) ezt a mondategységet idézi Marcus Fabius Quintilianustól (35?-100?): *in verbis enim sermonis vis est*. Peter von Polenzre (1985) hivatkozva Pete István (1993, 158) írja, mielőtt Brassait szóba hozná, a következőket: „Az ige központi szerepét a mondatban már 1781-ben megfogalmazta Johann Werner Meiner *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre* c. művében, minden hatás nélkül...” Huszár Ágnes 1979-ben az alany és az állítmány viszonyáról szóló szakirodalmat ismertetve megkülönböztet olyan szerzőket, akik az alany primátusát vallják, olyanokat, akik hozzárendelésről beszélnek, végül egy harmadik csoportba sorolja az állítmány primátusának képviselőit. Az állítmány primátusát képviselik Huszár Ágnes összefoglalása (1979, 8-10, 15-20) szerint Johannes Erben (1958), Karl Boost (1955), Melcsuk (1964) ill. A következő

magyar szerzők: Brassai Sámuel, Balogh Péter (1888), Kalmár Elek (1898), Gombocz Zoltán, Szent-Iványi Béla, Deme László; megszorításokkal: Szabó Dénes, H. Molnár Ilona. Az ige középpontú mondatelképzelésekkel illik össze Helbig (1969) igekezelése (l. Behrens 1982, 100; Tamásiné Bíró, 1986, 1989). Behrens elmondja, hogy az esetgrammatika és a függőségi grammatikák között általában az a különbség tűnik szembe, hogy az esetgrammatika az ige-kezeléshez való szemantikai kapcsolódásokat tartja számon és az univerzalitás igényével lép fel. A függőségi grammatikák konkrét nyelvek leírására vállalkoznak. Ilyen Grammatikák szerzőiként Behrens (1982, 99) megemlíti vagy jellemzi a következők munkáit: Helbig (1971, 1973), Schenkel (1973), Engel (1970), Heger (1971), Heringer (1971). Maga Behrens (ha ezt nem emeli is ki) szintén ige középpontú, a valencia fogalmára épülő mondatleírást ad. Elemzésében lényeges mozzanat, hogy az ige (értsd: ige-tő) előtti üres helyet betöltő elemet, amelyet Verbmodifikátor (igemódosító) néven tart számon, szintén az ige valenciájának függvényeként kezeli.

Pete (1993) a következő csoportosításban ismerteti (különböző kiegészítésekkel) az angol és a német nyelvtudományban leginkább elterjedt mondatelemzési módszert: 1. lineáris pozíciós nyelvtanok (különböző kiegészítésekkel) az angol és a német nyelvtudományban leginkább elterjedt mondatelemzési módszert: 1. lineáris pozíciós nyelvtanok (különböző ábrázolási technikákkal és részmegoldásokkal) 2. függőségi nyelvtanok. Pete itt szól Brassairól is. – Az alany-állítmány egyenrangúságát Brassai ellenében megtartotta a Brassait értékelő, és hatvanhét lapon át elemző Kocsis Lénárd (1902, 67).

Mai szemmel nézve meglepő, hogy Brassai, pillanatnyi szűkebb témájától függetlenül, tekintettel volt arra a két elkülöníthető módra, ahogy a mondat a beszéd során viszonyulunk: a mondat *m e g a l k o t á s á r a*, komponálására, vagyis a beszélő szerepére és hozzáállására, illetve másfelől, a halló, a hallgató, a befogadó szerepére, a mondat *d e k o m p o n á l á s á r a*. Itt nemcsak az aktuális mondattagolásra gondolok, hanem Brassainak a szerkezeti többértelműségek iránti érzékenységre. Brassai láthatólag tudatában van annak, hogy a beszéd hallgatója a be nem fejezett mondatokhoz próbaképpen újabb szerkezeteket rendel, s ezeket elvetve-módosítva akkor jut a végleges és kész szerkezethez, mikor a mondatnak szerkezet-egyértelműsítő pontjához ér.

Brassai a *mondat dualizmusa* c. munkájában (1885) meg-megemlíti, hogy a Rablais gyakorlatából ismert korai francia szórend még kevésbé volt kötött, mint Brassai kortársainak francia szórendje; de szól Brassa – korábról vett példává – a latin nyelvnek és a franciának a szórendjében tapasztalható különbségekről is. Ily módon Brassai Sámuel számon tartja és megítéli a szórend történeti változását s a változások motívumait. Figyelembe véve Brassainak Haader Lea (1997) említette *nyelvtörténet nem becsülő* kijelentéseit, ez persze Brassai megbocsátható következtetlenségét mutatja.

Mi az, amire Brassai már maga is mint örökségre támaszkodhatott? Némi önkénnyel mondhatjuk, hogy a Brassai-félék működésének napja talán már 1530-31-ben derengett. Ekkor Jacobus Sylvius Ambianusnak *Grammatica Latinogallica* c. műve már – a latin mellett – a *f r a n c i a* nyelvről is adott ismereteket (l. Balázs 1987, 278). Nyolc évvel a *Grammatica Latinogallica* megjelenése után megjelenik Sylvester János munkája, a maga szép, de páratlannak immár nem mondható címevel: *Grammatica Hungarolatina*. Sylvester a grammatika területén nyelvújítást indít: *nevező, nemző, adó, hívó, vádoló, elviv* – ezek lettek a latint követő, de magyar szóelemekből épülő esetnevek. Zömük nem olyan szellemes, mint Brassai *zöm*-e, de bévezetőnek és előzménynek megteszik a bátrabb hangú utód mondandója és egészítvénye elé.

Sylvester parole-ról nem tudhatott, s hogy a mondat parole-jelenség volna, nem állíthatta, hanem azért a mondatot beidnek nevezi.

Minthogy Brassai tudta, hogy az ige időértékét az igekötő befolyásolhatja (vö. Szinnyi 1887, Budenz 1866, 5; Elekfi 1950, 357, É. Kiss 1981, 100) idézem – Szathmári István (1968, 109), Jakab István (1982, 11) és Szili Katalin (1988) nyomán – Sylvester Jánosnak Brassaiét megelőző, kissé talányos, szerintem az első pillantásra gondolhatónál tágabb és (még) bizonytalanabb értelmű igekötő-tárgyalását. C. Vladár Zsuzsa fordításában: „Nyelvünkben az El, Meg, Lè, fel, alá stb. és hasonló szócskák, mint dimitt – *El boczatom, occid – mego^e lo^e m ascend – fel megek, descend – leßallok, auag ala megek: elválaszthatatlan előljárószók, s éppen ezért írásban sem szabad az igéktől elválasztani őket, s nagyjából olyasmi a szerepük, mint a παλιν-nak újra, vissza a görögben. Ezek ugyanis azoknak az igéknek, amelyekhez kapcsolódnak, επιτσιζ-t adnak, azaz erélyt és határozottságot, amint a következő és hasonló mondatokban látni: **mitto te**, boczatalag tighedet **dimitto te**, elboczatlak tighedet; **caedo te** o^ellek tighedet; **occido te** meg o^ellek tighedet. (Sylvester/Vladár 1593/1989: 731 vö. Szili Katalin 1988, 348). – a határozottság itt persze (csak) a *vehementia*(m) fordításaként/helyén jelenik meg.*

Elődje Brassainak Szenczi Molnár Albert is, aki 1610-ben olyan nyelvtant jelentetett meg (*Grammaticae Vngaricae libri duo*), amely – mint ezt Szathmári István (1968) elismerő szembeállítással kiemeli – már külön mondatant tartalmaz: *Grammaticae Vngaricae Liber Secundus de Syntaxi*. Éder Zoltán (1995, 5?) hivatkozik Prof. dr. habil J. Dietze 1994. május 5-én kelt levelére. Eszerint 1743-ban, Halléban jelent meg az Éder Zoltán vizsgálta s alább megnevezendő **német** nyelvű, **francia** nyelvkönyvnek az első kiadása. Ugyane nyelvkönyv második kiadásának egy példányát Éder Zoltán 1993 decemberében Münchenben, a Bajor Állami Könyvtárban (Bayerische Staatsbibliothek) találta meg. Éder írja „A címlapon ez áll: *Verbesserte Grammaire Raisonnée, Oder: Erleichterte Französische Sprachlehre. Nachh der Methode und Ordnung der Langischen Grammatic eingerichtet. Zwote und mit einem Register vermehrte Auflage. Halle, Im Verlag des Waisenhauses, 1758.*”

1794-ben, Kolozsvárott megjelenik Gyarmathi Sámuelnek *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere*. Éder Zoltán 1995-ben igazolta, hogy Gyarmathi fő forrása a fent említett francia nyelvkönyv, s elmondta Éder Zoltán azt is, hogy Verseghynek szintén a fenti német nyelvű francia nyelvkönyv lehetett a fő forrása.

Verseghy Ferenc (1757-1822) német nyelven írt magyar nyelvtanában (1805; vö. Éder 1985) már nagy jelentőséget tulajdonít a magyar mondatalkotás (konstrukció) lényeges részeként tárgyalt szórendnek (1805, 141-5). Véleménye szerint a leghangsúlyosabb részt és tartozékait helyezzük a mondat elejére, s nyomaték csökkenésének rendjében következik a többi rész. A szerző szavaival: „*Man [et3e ... den Theil der Rede, der den [tärke eten Nachdruck haben [oll, mit seinem Anhang aut den ersten Plat3 des Sat3es, und dann die übrigen in der nämligen Ordnung, in welcher ihr Nachdruck abnimmt*”. Verseghynek ezt az állítását Fogarasi később, okkal és joggal, cáfolja. (l. Fogarasi 1838, alább is). Az ige előtt álló, főhangsúlyos rész valójában nem feltétlenül áll egyúttal a mondat elején, s a mondat nem feltétlenül „halkul” az elejétől kezdve egészen a végéig.

Mindamellett a hangsúly és a szórend közötti valamilyen összefüggésnek a ténye cáfolhatatlan, s a Verseghynél olvasható példamondatokat is maga és mások okulására tudta fordítani Fogarasi, a Fogarasit olvasó Brassai és az utókor.

Verseghy kiemeli, hogy a főhangsúly nemcsak az alanyesetre (értsd: az alanyra), hanem a tárgyra, az igére és egyéb részekre is eshet. A kontrasztív témának, ill. A mondat fókuszának a hangsúlyossága között nem tesz kellően világos fogalmi megkülönböztetést, de szemléltető mondatai és német fordításuk igen beszédesek e tekintetben is.

Néhány példája:

a) Der Nominativ. Az oro [ok megverték a Törököt (...)] oder: Az Oro [ok a törököket megverték ... (Verseghy jelöli a zárt e-t).

b) Der Accusativ. A' Törököket megverték az Oro [ok. (...)] Verseghy itt megjegyzi, hogy a németben leginkább passzív megfelelővel élhetünk. *Die Türken sind geschlagen worden von den Rusen.* Más (kiemelő szerkezetet tartalmazó) német mondattal fordítja a következő mondatot:

A Törökötöt verték meg az Oros [ok: Die Türken [ind es, die ge[chlagen worden [ind von den Ru[en.

Stb.

Brassai Sámuel elmúlhatott nyolcesztendő, mikor Révai halála után Pápay Sámuel rászánja magát, hogy befejezze és megjelentesse a maga munkáját, melynek címe a *magyar literatura esmérete*. A mai olvasó e címből ki nem találná, hogy a mű nagy része a nyelvvel foglalkozik. Pápay a nyelv eredetéről, a nyelv normalizálásának kérdéséről, a nyelvváltozásról és a szórendről beszél.

Pápay Sámuel határozottan állítja, hogy korának magyar nyelvét – ahogy mi mondanánk – normalizálni kell: meg kell regulázni. Sem spontán kialakult nyelvi egységet nem tapasztal, sem a tarka írói gyakorlat nem tetszik neki. Nem gondolja, mint Révai Miklós, hogy a régiak nyelvhasználatát kellene mindenképpen követnie neki s kortársainak, mint ahogy elfogadja, hogy a jövőendő magyar nyelve megint csak más lesz, mint az ő koráé. Pápay elveti azt a gondolatot is, hogy talán a józan ész, a ráció eligazítására számítani lehetne. Johann Cristoph Adelunk (1732-1806) nyomán a maga korának nyelv szokására kíván alapozni.

Könyvének negyedik fejezetében, kifejezetten didaktikai megfontolásból, latin mintára írja le a névszóragozást – a *magyar szók hajlításáról* c. fejezetben. A *névszók* hajlítását, a „declinatio”-t, *ejtegetésnek* nevezi, s ennek megfelelően, a nagybetűvel kezdett *Casus*-nak magyarul az *Ejtés* nevet adja. Az esetek megnevezése könnyen megy: sorszámozással. A harmadik ejtést Pápay latinul *Dativus*-nak írja; példái ezek: *szó-nak, ur-nak, tő-nek, őz-nek, kert-nek*, de kifejti, hogy ide tartoznak azok a „végzetek” is, „mellyeket a' Deákok *Praepositio*k által jelentenek ki. *Ötödik fejezet. A' magyar szók' elhelyezéséről.* – 76. *paragrafus: a Szók' Elhelyeztetése általlýában* – ezt a címnyalábot a szórendről szóló fejtegetés követi. Pápay, mint látni fogjuk, a szórend kapcsán is szól esetekről.

Általánosabb érvényű fejtegetése így hangzik: Habár a' Szók magokban külön-külön véve meghatározott 's világos jelentésűek is, de ha nintsenek egymással öszvefüggőleg elhelyeztetve, hanem minden rend nélkül tövel hegygyel vagynak öszvehányva, úgy nem válik belőlök értelmes mondás, p. o. én akart levelemre pénzt. már atyám a' volna küldeni postánn ízben az ámbár. Mikor a' Szókat egymással úgy szerkeztettüke egybe, hogy beszédünket mások világosan megérthetik, ezt a' munkálkodást külön nevezettel Szerkeztésnek (Constructio) – A'Magyar Szók' illetén Szerkeztetésének módgya, a' mennyiben köz más Nyelvekkel is, arrúl itt szükségtelen volna értekezni; tsak azt vizsgállyuk meg tehát, a' mi itt is a' magyar nyelvnek tulajdona, vagy tulajdon különösségei között is tsak azt, a' mi nagyobb figyelmet érdemel.

Mi érdemel figyelmet Pápay szerint? a) a személynevekben a vezetéknév helye (*Hunyadi Mátyás*), b) a méltóságnév helye (*Szolgabíró Vasvári*), ellenben. *Mátyás Király, Pál Mester*, c) ezek helye a megszólításban: *Ur, Uram, Asszonyom* (*Biró Ur, Atyám Uram*, de idegen hatásra már: *Uram Bátyám, Asszony Anyám*). Mondhatnánk, Pápay foglalkozik a névszói csoport egészével is. A d) pontban ugyanis ezt írja: „Amikor egy dologhoz vagy Személyhez tartozó több szók öszveillesztve állanak, ilyenkor tsak az utolsó főbb szót ejtegettyük, p.o.

láttam, Második Jó'sef Császárt, nem pedig más Nyelvek szerént így: Második Jó'sefet Császárt. Ez ellen vétenek, akik így szóllanak: Bírák Urak, Szolgabírák Urak."

Szól Pápay a jelzői szerepű s általa (nagybetűs) *Mássalérthetőnek* nevezett melléknév és számnév szórendi helyéről (ezek megelőzik *Magánérthetőjüket*, főnevüket), s szól a jelző jelzőjének helyéről is: **nagy állat, első rész, az esztendő négy rész, nagy tudományú férfiú, szép elméjű asszony, víz izű bor**: ezek Pápay példái. Nem feledkezik meg a birtokos szerkezeteknek, a személyes névmások birtokos szerkezetbeli szórendi helyéről sem (*az én ruhám*).

A 81. paragrafus címe: A' Magyar Szók' helyhetetésének rendgye. Itt mondja ki Pápay a következőket:

1. „Ha két Magánérthető közül az egyik a' bíró, a' másik pedig a' bírtt személyt v. dolgot jelenti, ... tehát a' bíró szónak elől kell állani” ... (vagyik a birtokosszó megelőzi a birtokszót).
2. „A Magánérthető közvetlen' eleibe kívánnya a maga Mássalérthetőjét.” (értsd: a főnevet jelzőként megelőzi a hozzá tartozó melléknév). 3. „A természeti rend (') úgy kívánván, az Első Ejtésnek (= alanyeset, alany) utánna szoktuk tenni az Igét, p.o. *Az atyám akart, Péter ír*”. Fontosnak tartom a negyedik pontot: 4.) „A 4dik Ejtést (= a tárgyesetet, a tárgyat) az első Ejtés (alanyeset, alany) és az ige közé szoktuk helyheztetni, p.o. *Az atyám pénzt akart küldeni. Péter levelet ír, ők azt mondták hogy 's a' t. A 4dik Ejtés után (a tárgyeset, tárgy után) tesszük aztán a 3dik (= részes) és a 6dik (= ablativusz) Ejtéseket, p.o. Péter Levelet irt a' Barátságának Budárul; ők azt mondták nekem a' kertben 's a' t. 5. Az Adverbiumokat, minthogy az igéknek környüállásait határozzák meg, éppen mellé teszi a' Magyar az Igének.*

... 6. A' Kérdésekben a' Kérdő Névmássának (hozzá értvén a' Magánérthetőjét, és ezt: nem, és is) és Határozónak közvetlen' utánna tesszük az Igét, p.o. mitsoda könyvet olvastál tegnap? nem tehette, a Deák szerint így is: *mitsoda tegnap könyvet olvastál?*, vagy: *mitsoda könyvet tegnap olvastál.*”

Ezek után – mintegy megijedve, hogy a fenti szintaktikai, „esetekre szabott” leírást az olvasó túl mereven találja értelmezni –, Pápay, mondhatnánk, a kommunikatív szempontú elemzéshez közelítve, kiemeli, hogy azért a magyar nyelv a szórendet illetőleg nincs „megmásolhatatlan regulához olly szorosán kötve, ... mint a Francia. Mert kivéven az utóbb említett 6dik Regulát, egyébiránt a' Magyar a' szerént rakja előbb vagy hátrább 'a szókat, a' mint a' főbb tzéllya ez vagy amaz szóban vagyon, és a mely szót fontosabban 's hathatósabban akar a' halló' vagy olvasó' értésére adni, és a figyelmetességet rávonni, azt teszi elől.”

Nem elégszik azonban meg ezzel az általános kitéttel. Minthogy a szintaktikai helyzeteket, mint láttuk, esetnevekkel jellemzi, s ezek elsődleges helyét rendre feltünteti, későbbi fejtegetésében az esetek (ejtések) helyének a beszéd célja szerinti módosulásról szól. Minthogy a tárgyesetről (a negyedik ejtésről) azt mondta, hogy (az igét értelemszerűen megelőzve), az alanyeset és az ige között áll, a szabályt kiegészítve Pápay a többi közt ezt mondja „nem megmásolhatatlan törvény az, hogy a 4dik Ejtés az Első Ejtés és az Ige között álljon, azután pedig a' harmadik és 6dik Ejtés az Első Ejtés és az Ige között álljon, azután pedig a' harmadik és 6dik Ejtés p.o. Péter irt levelet nem János”.

Konklúziójában, Pápay kimondja, hogy a magyar nyelvben „a Beszélőnek főbb tzéllya határozza meg a' Szóknak egymás után való helyheztetését és az annyira kötelezi a beszélőt, hogy szükségképpen úgy kell tennie a' Szót előre vagy hátra, a mint az egygyik Szóban vagyon inkább a' fő célja mint a' másokban”.

1818-ban jelent meg Versegly Ferenc magyar nyelvű nyelvtana, *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány...* a Versegly német nyelvű munkájából ismert szórendi szabályok itt is

előkerülnek. Verseghy is normalizálást tart szükségesnek, de ehhez sem nem a régiségben, sem nem a szokásban, hanem a rációban keres indítékot és indoklást. Így ír:

„A' sokféle felekezetet tehát lehetetlen lévén megegyeztetni, nem volt bizonyára egyéb hátra, hanem hogy Nemzetünknek sikeresebb gondolkodású ré[ze nyelvének művelésében a' Filozofiához folyamodgyon. Innen történt, hogy a' Felséges Helytartó Tanács ama'. Kegyelmes Intimátumában dd. 31. Január. 1814. Nro 25342. mellyel a' Magyar Grammaticának Plánum [zerint való kidolgozását reám bízni méltóztatott, világos [zókkal megkívánnya, hogy e' munka határozott Principiumokra építtessen ... (2. l).”

Fontosnak tartja Verseghy, hogy a magyart a latinból elválasztva, a magyar nyelv sajátosságait tiszteletben tartva tanítsák: „(A) Syntaxisban, melly mindenik emberi nyelvnek nemzeti lelke, olly me[ze távozik anyanyelvünk a' Deáktúl, sőt még a' többi napnyugoti nyelvektől is, hogy mihelyt ezeket követi, azonnal nevetséges [zokatlanságokat, és érthetetlen termé[zetlenségeket szül. Ezeknek eltávoztatására elkerülhetetlenül [zükségesnek ítéltem, hogy a' határozott Principiumokra épített Grammaticában a' Syntaxis voltaképpen előterje[ztessen. Mellynek fogyatozása a latinismusoknak mind eddig egyetlen egy forrása volt.” (4.1)

Verseghynek a szórendet illető fejtegetései közül emlékezetes az alábbi: XXVII. Saka[z. A' mondás' ré[zeinek törvényes helyeztetéséről. 264. §: Mellyik a' mondás' ré[zeinek helyeztetéséről az első fő regula?

1. Felelet: Mivel bizonyos, hogy a' gondolatoknak, mellyekből az ítéletem e[zünkben támad, különbféle nyomadékaik lehetnek, némelleyk közüllök magához az ítélethez tartozván, némelleyk pedig körülállásaihoz, mellyeknek egyike a' másiknál fontosabb lehet: következik, hogy a' [zavaknak is, mellyek e gondolatokat, és e körülállásokat jelentik, különbféle nyomadékokkal bírnak. E' talpigazságból ugyanezen [zavaknak, úgymint a 'mondás' ré[zén helyeztetéséről a' következő fő regula támad, hogy a' legnagyobb nyomadékú szót mindenkor előre kell tenni, utánna pedig a többieket olly renddel, a mint nyomadékok garádicsonkint fogynak. Eshet pedig a legfőbb nyomadék a mondásnak akármelleyik részére, ammint e példákbul kitet[zik. (Az én kiemelésem. Wacha Balázs).

1824-ben jelent meg Márton József német nyelvű magyar nyelvkönyve. A tizenkettedik fejezetben (a 238. pontban) a szórendről adott szabályából lényegében ugyanazt tudhatjuk meg, amit Verseghy is állított. Márton ugyanis így foglalja össze mondandóját: „Die Ungrische Sprache hat nämlich, [chon einige Mahl erinnert worden is, die [e be[ondere Eigenthümlichkeit, daß.man darin jenen Theil der Rede, der den [tärk [ten Nachdruck haben soll, mit [einem Anhang gleich auf den ersten Platz des Satzes [et3et, welchen dann die übrigen, in der nämlichen Ordnung, in welcher ihr Nachdruck abnimmt, folgen.”

Szemere Gyula (1974, 14) Deme Lászlótól idézi, hogy „helyesírásunk tulajdonképpen nagy kérdései már jóval a reformkor előtt eldőlték” (RefNy. 34). Az igekötők vagy egy részük helyének a mondaton belüli mozgása az írásgyakorlatból a XIX. század tudatosságának fokán olyan nyilvánvaló volt, hogy már az első helyesírási szabályzatban tükröződött. Hogy éppen az ígétövet megelőző igekötőt íratják egybe, az nem lehet független attól, hogy az ilyen igekötő szólamot kezdett akkor is. A szabályzásról Szemere Gyula 1974-es helyesírástörténetének további idézetet és hivatkozást tartalmazó mondatait idézem: Az 1832-ben kiadott ‘Magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai, az akadémiai helyesírás első szabályzata (és ez egyben az első akadémiai kiadvány is) egyetlen részletében sem hozott valami merőben újat, olyasmit, aminek a korábbi írásgyakorlatban ne lett volna előzménye” – írja Szemere (1974, 14). Erről a szabályzatról szólva mondja ugyanő később a következőket is: „A jelentéskülöntést szolgálja az i g e k ö t ő n e k mint az ige jelentéstartalmát módosító képzőszerű elemnek az igével való egybeírása.” Ezt – korának többségi gyakorlatát követve

(vö. Fábán, AkHELözm, 190) – már az AkH. 1832. megköveteli: „Az igék, midőn némely igehatározókkal összetételnek, melyek: meg, föl, le, ki, be, el minden kötjel nélkül kapcsoltnak; elválasztnak azonban, ha az igehatározó, az értele úgy kívánván, hátra tételik (31)”.

1838-ban jelent meg Fogarasi Jánosnak Εϋρηκα c. tanulmánya három folytatásban, az Athenaeum 13., 16. és 19. számában. Fogarasi azóta is sokat emlegetett fő szórendi szabálya szerint (vö. pl. Joannovics György 1887:10-14, É. Kiss 1983), a mondatban „*a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban (finitus modusban) lévő ige*”. Fogarasi tehát nem szól a szórendről anélkül, hogy a hangsúlyról ne szólna. s tud róla, hogy egyébként is (a szón, szintagnám belül is) jelentés-megkülönböztető szerepe lehet a hangsúlynak: **apad**: a **pad**; **akar**: a **kar**, **azok**: az **ok**.

Fogarasi célja: a magyar szórend legfőbb szabályainak rögzítése. A folyóirat széles közönséghez szól: Fogarasi ennek megfelelően (s a kor szokása szerint) hosszú bevezetéssel kezd; sort kerít más témájú munkáinak, gondolatainak népszerűsítésére is. A szórendre vonatkozó szakszerű mondanivalóját hol kedélyes, hol lelkes szövegrészekkel köríti. Látásának váza a következő lehetett volna:

(I.) 1. Most nem az örökmozgóról, a játékszínről s nem a magyar nyelv metafizikájáról lesz szó.

2. A téma bejelentése: „Többet már nem kínozlak, hanem csak megmondom, a‘többek közt mit találtam ki; t.i. A’ szóhelyezést, vagy a’ szók elrendelése, egymás után következése’ szabályát a’ magyar nyelvben (i.m. 1961.) ...

3. Kezdetik a kortársak nyelvhasználatának bírálata ...

4. A hangsúly és a szórend viszonya más nyelvekben (német, francia, angol). Szavak (hangsúlyos vagy hangsúlytalan) helyéről beszél itt, nem pedig adott szófajú szónak s nem adott mondatrésznek a helyéről – i.m. 196-7.)

5. A szórendet korábban vizsgálókat bírálja –,Verseghyt, Mártont. (Fogarasi *i.m.* 187, 242, 245. vö. pl. Verseghy 1805a, 141-2, 181-8, Márton 1824, 111. 1).

Verseghy Ferenc ezt írta volt:

Man [et3e den Theil der Rede~	Azt a beszédrészt,
der den [tarke [ten	amelyre a legnagyobb
Nachdruck haben [oll	nyomaték esik
mit seinem Anhang	tartozékával együtt
auf der ersten	a mondat első
Plat3 de [Sat3es, und	helyére tesszük
dann die übrigen in der	azután pedig a többi
namlichen Ordnung,	mondatrészt, abban
In welcher ihr Nachdruck	a sorrendben, ahogy
abnimmt.	hangsúlyuk csökken.
	(Verseghy 1825a),

Fogarasi ezt vagy ilyen állítást bírálva mondja: „ha a nominativust középre vagy utólrá teszem is, legkisebbet sem változik az értelem...” (Fogarasi, 1838, I. rész, 198. 1.).

Ma a fentiekhez hozzátehetjük: 1) állítják-vitatják, finomítják, hogy a bevezető rész (topik) szokott többnyire kevésbé hangsúlyos lenni, mint az utána következő, fókuszbeli elem; 2) a mondat végén is lehetnek, vannak (a fókusz közvetlenül követő igenél) vitatott mértékben

hangsúlyosabb mondatrészek. Vannak keresztállásos mondatok (l. Elekfi 1987). A mondat főhíre (l. pl. Hukaya 1973) a mondat végére kerülhet. (Előadja a zenekar.)

Térjünk át Fogarasi közleményének második részére:

(II.) a hangsúlyos szót úgy találhatjuk meg, hogy a mondatot kérdővé vagy tagadóvá alakítjuk. „Ha kérdővé alakítjuk, azon a szón fekszik a’ hangsúly, mellyel a’ kérdésre felelünk...”

„... Ha pedig tagadóvá alakítjuk’ a’ mondatot, azon szón fekszik a hangsúly, melly előtt a’ nem szó áll...” (i.m. II. rész, 242.)

„Minden magyar mondatban csupán a’ hangsúlyos szóra és a z i g é r e k e l l ü g y e l n i... Mellyre nézve a fő szabály ez: A’ h a n g s ú l y o s s z ó t k ö v e t t ü s t é n t a’ h a t á r o z o t t m ó d b a n (finitus módban, így hívjuk mindeniket az infinitivuson kívül) l e v ő i g e, a’ t ö b b i s z ó k e l ő b b u t ó b b á l l h a t n a k ‘s a k á r m e l l y r e n d d e l k ö v e t k e z h e t n e k ...”

Ezen fő szabályokból folynak...:

1) „Ha az igének előragja (*meg-, el-, be, ki-* stb) is vagyon, ... az ige előragát is elereszti maga elől, s utol teszi (...)

2) Ha pedig a’ hangsúly magán az előragos igén fekszik, a’ fő szabályt úgy kell érteni, mintha a’ hangsúly az előragon feküdne, s’ ezt követi tüstént az ige.”

... „ha a’ hangsúly az előragos igén nyugszik, az ige a’ mondatnak elejére, közepére vagy utóljára és így a kárhoz tétethetik, de az előrag tőle el nem válik”.

3) Fogarasi szerint az igékötőtlen igét (ha „az igének... ..előragja nincsen”), ha hangsúlyos, inkább a mondat elejére szokás tenni.

4) a) a főnévi igenevet nem kell figyelembe venni: a fő szabályt a határozott módban álló igére kell alkalmazni. (*A színházat meg fogom látogatni: a színházat fogom meglátogatni*).

4) b) a „van, vannak” (névszói állítmány esetén) elmaradhat: ez nem változtatja meg (egyébként) a szórendet: „szép (*pulchrum est*) a hazáért meghalni.”

Fogarasi kitér a felszólító (parancsoló) mód szórendi következményeire is.

5) „A tagadó mondatban” a hangsúly Fogarasi szerint azon a szón van, mely előtt a’ „nem” vagy „ne” (*nicht*).. vagy melly után a „sem” vagy „se” (*auch nicht*) ...következik.

megjegyzés: a kezdeti általános megfogalmazás ellenére Fogarasi – mint erre Kalina Erzsébet szemináriumi előadásában felhívta a figyelmemet – végső soron **nem** mossza össze

a) Pista {**nem** ment be} a szobába

b) Pista {nem-. A szobába} ment be

vagy

c) Pista a {szobába: .-sem ment be}-szerű mondatokat.

Fogarasi kiinduló megállapítása az a)-féle mondatokra nem áll, s ezt Fogarasi ki is fejezi: a b) és c)-féle mondatokra ugyanakkor a Fogarasi-féle megállapítások igazak:

a b) mondatban a hangsúly azon a szón van, mely előtt a *nem* elhelyezkedik, más szóval a hangsúlyos szó a *nem*-et követi.;

a c) mondatban a *sem* a hangsúlyos szó után következik, más szóval a hangsúlyos szó a *sem*-et megelőzi.

6) a kérdő mondat (eldöntendő kérdésre gondol) szórendjét tekintve nem különbözik az egyebektől (l. *i.m.* 248. 1.).

7) Parancsoló (= felszólító) módban az előrag (igekötő) az ige után is állhat; ez szerinte inkább „kérés”-ekben van: az előrag élen állása szigorúbb parancsnak minősül (*i.m.* 248-9. 1.).

(III.) Fogarasi beszél a fő szabályok alól való kivételekről is (cikkének III. részében: i.h. 289-302).

a) a *mind, minden* (*mindig, mindjárt, mindenféle stb.*) s akár több ezekhez tartozó egyéb szó + *is* után az ige előragja (= igekötője) megmarad az ige (töve) előtt: Hasonló szavak: *tüstént, egyszerűen, legottan, örökké*. Fogarasi áttekinti a jelzős, birtokos szerkezetek szórendjét, szól az utoljárókról (= névutók), kötőszókról (*is, ha*), ezenkívül szól különféle néven nevezett módosítószók szórendi helyéről (*sem, is ugyan, csak*).

További pillérek:

Hat évvel Fogarasi *Ευρηκα*-ja után jelent meg (1844-ben) Henri Weil *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparees aux langues modernes* c. munkája. Ebben a munkában felmerül a mondat aktuális tagolásának gondolata. A szakirodalomban gyakran kiindulópontként említi a művet. A következő évtizedek Brassai kibontakozását hozzák: 1852-52: *Tapgatodások a magyar nyelv körül*. 1860: *a magyar mondat* 1870: *a mondat dualizmusa*.

Nyilván Brassai hatását is megemésztette Arany János, aki a Magyar Nyelvőr második évfolyamában jelenteti meg a *szórend* c. cikkét. Arany megkülönböztet állító és tagadó mondatot (a tagadó mondat szórendje esetenként különbözhet az állítóétól: *írom-nem írom; de megírom: nem írom meg*). A tagadó mondat nyomatékos; az állító mondat (mondának később) lehet nyomatéktalan, lehet nyomatékos: Arany nyomatéktalan állító mondatból indul ki: „Állító mondatnak nevezem azt, amely egyszerűen állítja vagy jelenti az egyes mondat tartalmát; melynek hangsúlya is az egész mondatra vonatkozik” – vagyis nem nyomatékos. Más a „puszta ige” tagadása (pl. *írom: nem írom*); más a terjedelmesebb szegmentumoké (Aranynál: ha „igehatározó”, pl. igekötő áll az ige mellett, pl: *Leírom. – Tudtára adták: Nem írom le: Nem adták tudtára*).

Az igekötő (stb.) állító mondatban a határozott módban álló ige előtt áll; ha csak (tartalmilag „fő”) főige van, így ez előtt *Leírom*; ha a határozott módban álló (= személyragozott) ige *segédige*, akkor a segédige előtt áll (*Le fogom írni*) – nem pedig a főnévi igenév *határozatlan módban* álló ige (= főnévi igenév) előtt.

A kérdés (eldöntendő kérdés) nem változtat a szórenden. Arany az állító mondatokon belül megkülönböztet *positiv, jellemű, plus-os* (pozitív, pluszos), és *negativ jellemű, minus-os* (negatív, minuszos) mondatokat, pl. *Sokszor megszólította: Ritkán szólította meg (vagy: Nem szólította meg)*.

Brassai munkáját persze meg is haladták, tovább fejlesztették. Nem véletlen például a régebbi szerzők közül Molecz Bélát, a szórend történetének kutatóját, az újabbak közül pedig Elekfi Lászlót, É. Kiss Katalint, Varga Lászlót, valamint H. Varga Gyulát említem, akik részint nagyobb nyelvi anyag alapján pontosabban, részint új szempontokból (és pontosabban) elemzik a Brassai felvetette mondattani és szórendi jelenségeknek egy-egy részét. Brassainak az etimológiához s a nyelvműveléshez való viszonyát nem tudom s merem minősíteni, azon túlmenőleg, hogy saját alkotó nyelvhasználatát respektálom.

A mondat aktuális tagolásának kérdéskörében, gondolom, mind Brassainál, mind korunk különféle irányzatú magyar nyelvészeti leírásainál előbbre jutott – Elekfi László két speciális

tekintetben; abban, hogy a mondat két aktuális tagolás szerinti alapegységének gyakori megfordíthatóságát – a racionális és az emocionális tagolás néven – rendszeresen és oknyomozó módon vizsgálja; s abban, hogy Elekfi a mondat aktuális altagolásával is rendszerűen foglalkozik. Tovább jutott nyilván a transzformációs mondatelemzés, a szórendi kutatás és a szövegnyelvészet több általános és sok részletkérdésben, de ennek pontosabb megítélése túl nehéz feladat.

Brassai nyomán járó, de részletesebb leírások vannak ma a fókusz szemantikájáról, a fókusz megelőző kvantorpozícióról, a mondaton belüli hatóköri viszonyokról, a tagadásról. Hukaya Sitosi (1977), a szórend algoritmizálhatóságát célozta meg. Az állítások logikai szerkezete és nyelvi formája közötti viszonyt minden korábbinál élénkebben kutatják és vitatják. Közben megjelennek új fogalmak, amelyek részint pontosabban tükröznék valamilyen nyelvi tulajdonságot; ugyanakkor nem garantáltan egzaktak.

Brassai az igekötők önállósága mellett érvelt. Ma egyre többen nemcsak az igekötők önállóságát fogadják el, hanem a fókuszbeli automatikus elemeket, redukált bővítményeket is egyre többször tartják az igekötőkkel analóg viselkedésűeknek (*benéz, ill. világgá megy, részt vesz, levelet ír* stb; l. pl. Behrens 1982, Komlóssy 1992, Kiefer). Ezt közelítette egyébként Arany János is (1873, 8). Az igekötő ezek szerint az igemódosítók tágabb osztályában tartozik. Az igekötőknek és a velük esetenként együtt tárgyalt egyéb igemódosítóknak valóban vannak közös tulajdonságaik, ugyanakkor az egyéb igemódosítók az igekötőktől – morfémaszerkezetükön túlmenően is – több tekintetben különböznek (vö. Pete 1993, Ladányi 1994-95, 48). A különbözéshez gyűjtve adalékokat megjegyzem, hogy míg például van *be-benéz, meg-megáll*; tehát ismétlődésre utaló igekötő-ismétlés, azt hiszem nincs a mai köznyelvben vagy nyelvjárásokban *levelet-levelet ír* vagy *füvet-füvet szed*. (Nyilván minden felmerülő elemmel külön kell a próbát elvégezni). Ennek az igekötős igékre is csak részben jellemző tulajdonságnak (az ilyen ismételhetségnak) a hiányánál fontosabb, hogy míg az igekötő, mint azt Brassai és Budenz vitájából tudjuk, igenlőleg állhat az egész mondat helyett, a főnévi redukált bővítmények a teljes mondat igenlésére sem használatosak. Vö.: a *Lemész?*-re adott *Le!* válasz *Lemegyek* értékű, vagyis sikeresen helyettesíthet **nyomatéktalan mondatot**, de a *Mit csinálsz, levelet írsz?* mondatra adott *Levelet* válasz nem tökéletes, mert – mintegy tévesen – nyomatékos mondatra utal vissza (*Mit írsz?: Vagy: Mit írsz? Levelet? – Levelet. (= Igen. = Igen, levelet. = Igen, levelet írok.)*)

Valószínű, hogy a ma a fókuszban lévőnek tartott elemek a fókusz automatikusságán vagy szemantikailag motivált voltán túlmenően sem egyneműek. Míg a *Tegnap délután János [] levelet írt* mondatban a *levelet* szegmentum egyértelműen a fókuszban van, a *Tegnap délután ilyenkor János a 'levelet' (') írta* mondatban a *levelet* és az *írta* szegmentumok felcserélhetőek: az a *levelet* szegmentum talán se az előkészítő részhez (topik), se az újságoló részhez (komment) nem tartozik (vö. Wacha 1987, 312, 1995, 140). Az ige (ill. némely mondatbeli ige) körül feltehető egy középső sáv vagy zóna, amelyben esetenként az ige és valamely más elem egymáshoz képest anélkül mozoghat, hogy a bevezető részt vagy a közepet követő részek erre reagálnának. Összefügg ezzel az a lehetőség, hogy a ma a fókuszban lévő elemek egy a fent érintetteknél nagyobb része a középnyelvi még nem a fókuszban volt, még ha az ige előtt állt is, minthogy nem feltétlenül alkotott az utána következő – nem feltétlenül hangsúlytalan – igekötővel egy szólamot. Ezek az elemek a tulajdonképpen (az ígéhez tapadó) fókuszba a szólamhatár elcsúszásával kerülhettek.

Irodalom

Arany János 1873: *a szórend*. Nyr. II, 7-11. (l. még Arany 1873-1937).

Arany János (1873/1937): *a szórend*. Ebben: Arany János összes prózai művei és műfordításai.

Franklin-társulat, Budapest. (A kiadás éve, 1937, nincs feltüntetve). 1013-19.

Arany János (1873/1937): *Még egyszer a szórend*. Arany János összes prózai művei és műfordításai.

Franklin-társulat. (A kiadás éve nincs feltüntetve). 1019-23.

Aratnyunova, N. D.: *a szintaxis*. (Fordította: H. Molnár Ilona). Ebben: B.A. Szerebrennyikov és munkatársai 1972-3/1986. 141-216.

Balassa József: *Hangsúly a magyar nyelvben*. NyK.

Balázs János 1958: *Sylvester János és kora*. Budapest. 473 l.

Balázs János 1978: *a hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig*. Ebben: Szathmári István (szerk.) 1978: 13-36.

Balázs János 1980: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 656 l.

Balázs János 1985a: *a szöveg*. Gondolat. Budapest, 371 l.

Balázs János 1985b: *a szöveg témája, az aktuális és a tematikus tagolás*. Ebben: Balázs János 1985a: 195-220.

Balázs János 1987a: *Új eszmék nyelvtanirodalmunkban*. Az V/4. fejezet. Ebben: Balázs János 1987b: (613-38. l.)

Balázs János 1987b: *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapjai*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Balogh Péter: *Az ige szereplése a mondatban*. Nyr. XVII, 294-300, 393-400.

Bánréti Zoltán 1983: *a megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. NytudÉrt., 117. sz. Budapest, 1061.

Bárczi Géza 1963: *a magyar nyelv életrajza*. Budapest, 462 l.

Barna Ferdinánd 1875: *a hangsúlyról a magyar nyelvben*. Budapest, 48 l. Ebben a colligatumban: M. T. Akadémiai

Értekezések a nyelv-és széptudományok köréből, 5. kötet. Budapest.

Behrens, Leila: *Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell*.

476 (+2) l.

Benkő Loránd 1982: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. NytudÉrt. 113. sz. 82 l.

Benkő-E. Abaffy 1992: Benkő Loránd (főszerk.) E. Abaffy Erzsébet: *a magyar nyelv történeti nyelvtana*.

II/2. kötet a kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó. Budapest, 928 l.

Benkő-Rácz 1995: Benkő Loránd (főszerk.)– Rácz (szerk.) *a magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. kötet

Mondattan. Szöveggrammatika. (850+1 1). A szerkesztésben részt vett: Balázs Judit, Papp Zsuzsanna.

Berrár Jolán: *Alany és állítmány.* Ebben: Rácz Endre-Szathmári István: 1977.

Bihari József-A. N. Tyihanov 1968: *Az orosz igeszemlélet. Módszertani útmutatások az orosz igeszemlélet tanításához.* Budapest, 179 (+1 1.).

Dr. Boros György: *Brassai Sámuel élete.* A magyar unitárius egyházi képviselő tanács megbízásából írta Dr. Boros György. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársasága. Cluj-Kolozsvár, 372 1.

Brassai Sámuel 1836: *a fűvészet elveinek vázolata.*

Brassai Sámuel 1845: *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában.* I. rész.

Brassai Sámuel 1845: *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában.* II. rész.

Brassai Sámuel 1852-3: Tapogatózások a magyar nyelv körül. Pesti Napló 1852: 802, 803. sz., 1853: 861, 862, 865, 877, 878, 885. sz.

Brassai Sámuel 1860, 1863-5: *a magyar mondat.* Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye

1: 279-399; 2:3-128, 3:173-409.

Brassai Sámuel 1845: *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában.* 8. kiadás.

Brassai Sámuel 1870: *a magyar bővített mondat.* Értekezések a nyelv és széptudományi osztály köréből. 10.sz., Pest,

46 1.

Brassai Sámuel 1873: *Paraleipomena kai diorthomena. A mit nem mondtak s amit rosszul mondtak. A Commentatorok virg. Aeneise II. könyvére, Különös tekintettel a magyarokra.* Budapest, Eggenberger-féle. Akad. Könyvkereskedés. Hoffmann és Molnár. 151 1.

Brassai Sámuel 1874: *Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin autorokat?* Stein, Kolozsvár.

Brassai Sámuel 1885: *a mondat dualismusa.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 92 1.

Brassai Sámuel 1887: *Vallomások és igazítások.* Nyr. XVI, 450-60.

Brassai Sámuel 1888: *Szórend és accentus.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 60 1.

Brassai Sámuel 1889: *Szerény észrevételek a 'Hangsúly' című értekezés irányában.* Nyr. XVIII, 341-51.

Budenz József: *a magyar meg igekötőről.* NyK. II 161-88.

Budenz József: *a magyar el igekötőről.* NyK. III, 73-96.

Budenz József: *a magyar úgynevezett igekötők s az árja igeprefixumok.* (Feleletül Brassai S. úrnak.) NyK. V, 1-18.

CorpGr.: ld. Toldy Franciscus (edidit) 1866.

Csűry Bálint: *Az ige.* Nyelvészeti Füzetek 63. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása 26 (+2) 1.

- Deme László 1959: a nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az ott határozószó igekötőszerű használata. MNy. LV, 185-98.
- Deme László 1962: *Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet*. Ebben: Tompa József (szerk.) 1962. 458-522.
- Deme László 1971: a *mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Deme László: *a beszéd és a nyelv*. Budapest, 1987
- Dezső László: a *főnévi csoport*. ÁltNyTan. VI, 25-158.
- Dezső László (szerk.) 1982: *Studies in Syntactic Typology and Contrastive Grammar*. Budapest.
- Éder Zoltán 1972: *Révai Miklós (1750-1807)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Éder Zoltán 1988: *Verseghegy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására*. Nyr. CXII, 57-66
- Éder Zoltán 1995: *Gyarmathy Sámuel Nyelvemesterének egyik fő forrása*. I-III. MNy. XCI. 52-63, 140-156, 291-310.
- Elekfi László 1950: a *százötven éves Brassai Sámuel*. MNy. XLVI, 351-59.
- Elekfi László 1951b: a *nyelvjavító Brassai*. Nyr. LV, 401-7.
- Elekfi László 1964: *Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban*. NyK. LXVI, 331-70.
- Elekfi László 1966: *Az igék ábrázolásáról*. Szótártani tanulmányok. Budapest.
- Elekfi László 1973: *Közlélmélet, grammatika, aktuális mondattagolás*. ÁltNyTan. IX, 65-85.
- Elekfi László 1985a: *Szórend*. Ebben: Grétsy-Kovalovszky 1985: 884-96.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondatnapi felépítése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 496 l.
- Engel, U. (1973): *Satzbauplane und Satzanalyse*. Ebben: Zielsprache Deutsch, Heft 3, 104-122.
- Erdélyi Lajos: *Az összevont mondat*. NyK. XXV, 302.
- Fabó Kinga 1978: *Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben*. MNy. LXXIV, 453-64.
- Fábián Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat Budapest, 143 l.
- Fazakas Emese: a *nyelvi világmodell ideje a kései ómagyar kor nyelvméltékeinek tükrében*. NyIrk. XL. 25-41, 161-79.
- Ferenczy Géza 1958: *Arany János, nyelvünk bűvára és művelője*. Nyr. LXXXII, 131-49.
- Fillmore, Charles 1968: *Az esetgrammatika* (ford. Siptár Péter). Ebben: Rot Sándor és Siptár Péter 85-112.
- Fitz József 1911: *Brassai Sámuel*. Budapest, 212 l.
- Fogarasi János 1838: Eügnka. (A folyóirat fejléce:) Athenaeum. Tudományok' és szépművészetek' tára. Kiadó Szerkesztők: Schedel, Vörösmarthy (= Vörösmarthy Mihály), szerkesztőtárs: Bajza (= Bajza József). *Második év. Első félév*. Pest, februarius, 15. 1838.

- Fogarasi János 1860: *Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben*. AkÉrt. I. kötet, 1860.
- Földi-Gulyás 1792/1912: *Földi János magyar grammatikája (1792-ből)*. Közzéteszi Gulyás János (1912).
- Fukaya Hitoschi 1988: *Analysis a functional analysis of topic – comment structure in Hungarian contrasted with Japanese*. Ebben: Hidasi Judit 1988., Contrastive Studies Hungarian-Japanese. Akadémiai Kiadó. Budapest, (l. még Hukaya 1977).
- Gál Kelemen 1927: *Brassai küzdelmei a magyartalanság ellen*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet RT. Cluj-Kolozsvár.
- G. Gergely György 1995: *Az aktuális tagolás szerepe a mondatmegértésben*. ÁltNyTan. XVIII, 43-61.
- Grétsy László-Kovalovszky Miklós 1985: *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gyomfay Gyula 1907-1908: *Az úgynevezett igekötők elméletéhez*. NyK. XXXVII, 80-110, 196-244, 276-306, 38; 151-79, 246-56.
- Hadrovics László 1992a: *Az igekötők*. A 265-70. (353-63). Ebben: Hadrovics László 1992b.
- Hadrovics László 1992b: *Magyar történeti jelentéstan*. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó. Budapest, 500 (+4) 1.
- S. Hámosi Antónia 1995a: *a szórend*. Ebben: S. Hámosi Antónia: 1995c. 472.3.
- S. Hámosi Antónia 1995b: *Az alárendelő szerkezetek: a melléknévi, számnévi határozói és határozószerkezetek*. Ebben: Benkő-Rácz 1995. 426-473.
- S. Hámosi Antónia 1995c: *A határozói és határozószerkezetek*. Ebben: S. Hámosi Antónia: 1995b 463-73.
- Hegedűs József 1993: *Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről*. MNy. LXXXIX, 281-88.
- Helbig, G 1971a: *Theoretische und praktische Aspekte eines Valenzmodells*. Ebben: Helbig, G.
- Helbig, G. 1971b: *Beiträge zur Valenztheorie*. The Hague: Mouton, 31-50.
- Helbig, G-Schenke W. 1973: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig VEB Bibliographisches Institut.
- Hidasi Judit 1988: *Contrastive Studies Hungarian-Japanese*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 208 (+1) 1.
- Horváth Júlia 1987: *On models of Non configurationality*. Ebben: Approches to Hungarian 2, Kenesei István szerk., JATE Szeged, 133-65.
- Horváth Katalin 1983: *Transzformációs csoportok a magyarban*. NytudÉrt. 115. sz. 85. 1.
- Hukaya (!) Hitosi 1977: *a magyar nyelv cím-hír szerkezete*. (A funkcionális szintaxis magyar előzményei és mai Problémái)– Kísérlet a japán-magyar kontrasztív nyelvészet alkalmazásáról – szakdolgozat. 80 1. Angolul ebben: Hidasi Judit 1988 32-77. (l. még Fukaya 1988).
- Hunfalvy Pál 1862: *a magyar mondat*. Brassai Sámuelről. Előadatott 1860. június 4. NyK. I, 468-76.
- Huszár Ágnes 1979: *a predikatív viszony kategóriái*. NytudÉrt. 101. sz.
- Jakab István 1976: *a magyar igekötők állományi vizsgálata*. NytudÉrt. XCI, 106 1.

- Jakab István 1982: *a magyar igekötők szófajteni útja*. NytudÉrt. XCII, 106 1.
- Joannovics György 1872: *Szórend*. Nyr. I, 166-171, 206-14, 254-260, 303-310.
- Joannovics György 1887: *Szórendi tanulmányok*.
- Kabán Annamária 1993: *a magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig*. Szemiotikai Szövegnyelvészeti megközelítés. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest (Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 12).
- Dr. Kaiblinger Fülöp 1910: *Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja*.
- Kálmán Béla 1972: *a jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban*. Nyr. XVII, 392-404.
- Kálmán C. György-Kálmán László-Nádasdy Ádám-Prószéky Gábor 1989: *a magyar segédigék rendszere*. ÁltNyTan. XVII, 49-103.
- Kálmán László-Nádasdy Ádám: *a hangsúly*. Az ötödik fejezet. Ebben: Kiefer 1994
- Kálmán Péter: *Igeneveink használatáról*. Nyr. CVIII, 154-62.
- Kalmár Elek 1900: *Brassai nyelvtanítói munkássága*. Nyr. XXIX, 566-7.
- Kalocsay, K(álmán) 1966a: *La mito pri lingvo de moderna tipo*. Ebben: Kalocsay 1966c: 107-14.
- Kalocsay, K(álmán) 1966b: *Kial perfektivigi?* Ebben: Kalocsay 1966c: 142-44.
- Kalocsay, K(álmán) 1966c: *Vojago inter la tempoj*. Stafeto. (J. Régulo). La Laguna. 197 (+ 2) 1.
- Károly Sándor 1963: *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése*. ÁltNyTan. I, 161-86.
- Kelemen Jolán: *De la langue au style. Éléments de linguistique contrastive français-hongrois*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 194 1.
- Kecskés András 1991: *Nyelvtudomány és verselmélet. Nyelvészeti megfontolások a XIX. századi magyar verselméletben*. NyK. XCII, 61-82.
- Kemény Gábor: *Éder Zoltán: Révai Miklós*. ÁltNyTan. XIII, 284-88.
- Kenesei István 1989: *Logikus-e a magyar szórend?* ÁltNyTan. XVII, 105-5 1.
- Kenesei István (szerk.): *Approches to Hungarian*. 2. JATE 298 1.
- Kertész Manó 1910: *Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja*. Nyr. IXL, 422-3.
- Kicska Emil 1890-1893: *Hangsúly és szórend*. Nyr. XIX: 6-18, 153-58, 203-9, 390-5, 433-40; XX: 292-8, 337-45, 385-94, 433-45, 481-91; XXI: 385-95, 434-48, 486-97; XXII: 6-13, 52-63.
- Kiefer Ferenc: *On Word and Emphasis in Hungarian*. Bloomington, 1967.
- Kiefer Ferenc 1983a: *a téma-réma struktúra és az előfeltevés*: Ennek a 7. fejezete: Kiefer 1983b (221-241 1.).
- Kiefer Ferenc 1983b: *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1992: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 902 (+ 2) 1.
- Kiefer Ferenc 1994: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia* 718 1.
- É. Kiss Katalin 1978: *a magyar mondatok egy szintaktikai modellje*. NyK., LXXXVI, 261.86.
- É. Kiss Katalin 1981: *Brassai Sámuel mondatelmélete*. ÁltNyTan. XVI, 91-102.

- É. Kiss Katalin 1983: *a magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 262. 1.
- É. Kiss Katalin 1987-1988: *Még egyszer a mondat intonációjáról és a hangsúlyozásról*. NyK. LXXXIX, 1-52.
- É. Kiss Katalin 1987: *Is the VP universal?* Ebben: *Approches to Hungarian*. 2. (Szerk, Kenesei István) JATE, Szeged 113-86.
- É. Kiss Katalin 1992: *Az egyszerű mondat szerkezete*. Ebben: Kiefer 1992, 79-179.
- É. Kiss Katalin 1993: *a magyar mondat szerkezet típusáról*. MNy. XIC, 163-72.
- Kaudy Kinga 1987: *Fordítás és aktuális tagolás*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 138 1.
- Klemm Antal 1924-42: *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- Komoczy Gáspár: *Idők, actiók. Különös tekintettel a régi latinságra*. Komárom, 1912.
- Kocsis Lénárd 1902: *a mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében*. Nyelvészeti Füzetek, 2. sz. Budapest, Az Athenaeum Irod. És Nyomdai R. T. Nyomdája. 67 (+ 1) 1.
- Kocsis Lénárd 1913: *Új könyv Brassairól. Fitz József*. Brassai Sámuel. Nyr. XCII, 126.8.
- Komlósy András: *Fókuszban az igék*. ÁltNyTan. XVII, 171-211.
- Kontra Miklós (szerk.) 1988: *Beszélt nyelvi tanulmányok. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudomány Intézete*.
- Kőváry László: *a száz évet élet Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797-1897)*. Kolozsvár (Kny. Az Erdélyi Muzeumból és a Keresztény Magvetőből).
- Krékits József: *Az ingresszív akcióminőségű orosz igék és magyar megfelelőik*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 95-106.
- Ladányi Mária 1994-1995: *Az igekötők kapcsolatainak feltételeiről*. NyK. XCIV, 45-85.
- Mátai Mária 1989: *Igekötőrendszerünk történetéből*. MNy. LXXXV, 9-28, 151-71.
- Mátai Mária 1992: *Az igekötők*. Ebben: Benkő-Abaffy Erzsébet 1992, 662-95.
- Márton, Joseph, von, 1824: *Praktische Ungarische Sprachlehre für Deutsche, nebst dazu gehörigen Aufgaben so wie auch mit einem ungrischen Lesebuche*. Wien.
- Mikó Imre 1971: *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről*. Kriteion. Bukarest, 373 1.
- Molecz Béla 1900: *a magyar szórend történeti fejlődése*. Budapest, 194 1.
- Molecz Béla 1915: *Szórendi tanulmányok*. Budapest. A Magyar Nyelvőr kiadása. 50. 1
- H. Molnár Ilona: *Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra*. ÁltNyTan. 229-70.
- Nagy J. Béla 1933: *Egy új szórendi szabály: született Érdmindszenten*. Magyarosan II, 91-3.
- Pais Dezső 1959: *Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez*. MNy. LV, 181-4.
- Pais Dezső 1955: *Nyelvünk a reformkorban*. Szerkesztette Pais Dezső. Budapest.
- Pálfi Márton: 1899-1900: *Az Okszerű Vezér és Brassai nyelvtanítói munkássága*. Különlenyomat a kolozsvári unitárius kollégium 1899-1900 évi értesítőjéből. Kolozsvárt, Gálmán, 4.1.

Pálfi Márton 1908: *Brassai széljegyzetei a Magyar Nyelvőrhez*. Nyr. XXVII, 120-25, XXXVIII, 80-6).

Pápay Sámuel 1808: *A' magyar literatura esmérete*. Első kötet. I. II. rész. Veszprém, 484 1.

Pete István 1983: *Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben*. MNy. LXXIX, 137-49.

Pete István 1993: *Főmondatrész vagy főmondatrészek?* Nyr. CXVII, 154-66.

Pete István 1994: *Mondataspektus vagy igeszemlélet?* Nyr. CXIII, 232-47.

Pete István 1997: *Az inkorporáció kérdéséről a magyarban*. Nyr. CXXI, 62-71.

Pléh Csaba-Ackermann Farrel-Komlósy András 1995: *Az igemódosítók pszicholingvisztikájáról*. ÁltNyTan. XVII, 165-89.

Polenz, von, Peter: *Deutsche Satzsemantik*. Walter de Gruyter.

Pomozi Péter-Hegedűs Rita 1991: *a konjunktívusz a magyarban*. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 26. sz. Budapest, 30 1.

Prószéky Gábor 1989: *Számítógépes nyelvészet. Természetes nyelvek használata számítógépes rendszerben*. Számítástechnika-alkalmazási Vállalat. Budapest, 602 (+2) 1.

Rácz Endre 1992: *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linvistica, series C, Relationes 6, 15.

Rácz Endre és Szathmári István (szerk.) 1977: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Budapest.

Rot Sándor és Siptár Péter 1977: *Új törekvések az anglisztikában*. I. Nyelvészet: Szintaxis. ELTE Angol Tanszék, Budapest. 297 1.

Ruzsa Imre 1988-1989: *Logikai szintaxis és szemantika I-II*. 717 1.

Ruzsa Imre 1989: *a magyar nyelv egy formalizált töredéke*. A II/6. fejezet, ebben: Ruzsa Imre 1988-1989. 581-94.

Schlachter, Wolfgang 1995: *Egy jelentés nélküli szó a magyarban*. MNy. XCI, 10-25.

Sebestyén Árpád 1956: *a – fele toldalék szamosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez*. MNyj. III, 33-51.

Simigné Fenyő Sarolta 1991: *a mondatelemek hierarchiája*. Ebben: Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza.

Simonyi Zsigmond 1880: *Az is szórendi szerepe*. Nyr. IX, 289-99, 337-45.

Simonyi Zsigmond 1884: *„Fordul elő”* Nyr. XIII, 356-64.

Simonyi Zsigmond 1888-92: *a magyar határozók*. Budapest.

Simonyi Zsigmond 1894: *a „felé” névutó irányhatározók mellett*. Nyr. XXIII, 132-3-

Simonyi Zsigmond 1897: *Brassai Sámuel. 1797 június 15-1897 június 24*. Nyr. XXVI, 356-8.

Simonyi Zsigmond 1902: *a magyar szórend*. Nyr. XXXI, 57-61, 121-29, 180-6, 234-41, 356-79, 424-41, 473-96.

J. Soltész Katalin 1959: *Az ősi magyar igekötők*. Budapest.

Steuermann Mihály 1910: *a székely nyelvjárás szórendi sajátosságai*. Athenaeum Irodalmi R.-T. Kiadása, Budapest.

Sylvester János 1539: *Grammatika Hungarolatina in usum pueroru reces scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore*. Neansi, An. 1539. die 14 Iuny.

Sylvester Joannes (= János) 1539/1968: *Grammatika Hungaro-latina by Ioannes Sylvester Pannonius* (With foreword By Thomas A. Seboek. Published by Indiana University, Bloomington. Mouton Co., The Hague, The Netherlands).

Sylvester János 1539/1989: *Sylvester János latin-magyar nyelvtana*. Fordította: Vladár Zsuzsa 89 1.

Szabó Zoltán 1960: *Az igeképzők jelentése és az igék történéstartama*. Nyr. LXXXIV, 78-80.

Szabó Zoltán 1967: *a képzők leíró vizsgálatának néhány lehetőségéről*. NyIrK. XI, 1-10.

Szalamon Edit: *Az ún. témaismétlő névmások kérdése*. Ebben: Kontra 1988, 90-101.

Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. 453 1.

Szathmári István 1978: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850-1920)*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1978. 173 (1) 1.

Szemere Gyula 1974: *Az akadémiai helyesírás története (1832-1954)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 300 1.

Szerdahelyi István, dr. 1977: *Bábelről a világnyelvig*. Gondolat. 415 1.

Szerdahelyi István 1980: *Bevezetés az interlingvisztikába*. Történeti vázlat és forrástanulmány (= Kéziratként kiadott, nyomtatott egyetemi jegyzet) 290 1.

Szili Katalin 1985: *Grammatika Prokrusztrész-ágyban*. Nyr. CIX, 177-84 t

Szili Katalin 1988: *Szabályok és szabálytalanságok a meg- igekötő kapcsolódásában*. (az imperfektív-perfektív igepárok kérdéséhez a magyarban) Nyr CXII, 348-57.

Sz. J. (Szinyei József) 1897: *Brassai Sámuel*. 1797-1897. NyK. XVII, 358.

Szinnyei József 1887: *a magyar nyelv rendszere rövid előadásban*. A középiskolánál felsőbb osztályai számára és Magánhasználatra. Kiadja: Hornyánszky Viktor akadémiai könyvtár. Budapest, 1887. 62 (+2) 1.

Szvorényi József 1861: *Tanodai magyar nyelvtan*.

Tesnière L 1959: *Éléments de syntaxe structurale*. Paris.

Toldy, Franciscus (edít) 1866: *Corpus grammaticorum lingvae Hungaricae veterum Pesthini* (A párhuzamos, Magyar nyelvű címlapon): *a régi nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Pest, Eggenberger Ferdinánd.

Tolnai Vilmos 1928-30: *a nyelvújítás* (Befejező közlemény) NyK. XLVII, 160-251.

Tompai József (szerk.) 1962: *a mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. II. kötet, Mondattan. Akadémiai Kiadó. Budapest, 579 (+1) 1.

Vadnay Lajos 1867: *a magyaros szórendről*. Pesten 39 1.

G. Varga Györgyi: *a szószervezetbokr vizsgálatáról*. Ebben: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Budapest.

H. Varga Gyula 1993: *a magyar igekötők szórendi típusai*. MNy. LXXXIX, 312-18.

Varga László 1986: *Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról – avagy Brassai és a többiek*. NyK. LXXXIX, 181-8

- Varga László 1987-88: *Hozzászólások egy hangsúlytanulmányhoz*. NyK. LXXXIX, 53-66.
- Verseggy, Franz (= Ferenc) 1805a: *Neuverßfate Ungarische Sprachlehre*. Pes h.t.
- Verseggy Ferenc 1805b: *A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezt a cadentiák' lajstroma mellynek a' filológusok és a' poéták eggyaránt hasznát veszik*. 175+8+2 l.
- Verseggy Ferenc 1818: *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány, amelyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okara épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' Magyar Nemzeti Oskolák Számára*. Buda. 518 l.
- Vértés O. András 1980: *a magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 235 l.
- Vértessy Miklós 1972: *Brassai Sámuel mint névtelen levélíró*. MNy. LXVIII, 127-8.
- Vörös József: 1971: *Az igekötő és az igeszemlélet kapcsolata a mai magyar nyelvben*. Folia Practico-Linguistica 1971/1: 73-87.
- Vörös József 1968: *Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe*: Nyr. XCVII, 416-22.
- Vörös József: *Syntactic structures of Hungarian verbal particles and their English equivalents*. Ebben: Dezső-Nemser.
- Wacha Balázs 1987: *a folyamatos- /nem folyamatos szembenállásról*. ÁltNyTan. XVII, 279-328.
- Wacha Balázs 1991: *Az ige után (Adatok a Jókai-kódexből)*. MNy. LXXXVII, 453-60.
- Wacha Balázs 1995: *a mondat aktuális tagolása*. Ebben: Benkő-Rácz 1995: (121-54): 140 l.
- Weidmann Dietrich 1988: *Das Kausativ und das Antikausativ in der gemischten Plansprache Esperanto*. Lizentiatsarbeit der philosophischen Fakultät der „Universität Zuerich“ (eingereicht bei prof. Dr. M. Scheller). Schaffhausen.